

Иван Харалампиев

ЗАКОНЪТ ЗА НЕУТРАЛИЗАЦИЯ НА АЛОМОРФИТЕ И НЯКОИ ПРОМЕНИ В БЪЛГАРСКИТЕ ФОРМИ ЗА СЕГАШНО ВРЕМЕ

В историческото развитие на българския език формите за сегашно време са били подложени на различни промени, които са получили нееднакво отражение в съвременния български книжовен език. В повечето български диалекти е изпаднало окончанието за 3 л. ед. ч. -тъ (*мъслитъ* > *мисли*), а по цялата езикова територия окончанието за 2 л. ед. ч. е -и вместо старобългарското -ши (*мъслиши* > *мислиш*). Разширило е употребата си главно в западните български говори окончанието за 1 л. ед. ч. -м, което в старобългарски е било характерно само за глаголите от атематичното спрежение, появило се е и е получило много широко разпространение окончанието за 1 л. мн. ч. -ме. Тези и някои други промени, подробно описани в трудовете по история на българския език, много рядко се разглеждат върху по-широк хронологически фон, който да отчита и съвременните промени, и тенденциите за бъдещо развитие. Това състояние е резултат от една стара традиция езиковите промени да се търсят само или предимно в миналото, което пречи развитието на езика да се осъзнае като непрекъснат процес, а съвременното езиково състояние — като един от етапите на това развитие¹.

В следващите страници се прави опит за по-различен поглед върху част от старите и по-новите промени във формите за сегашно време, специално тези, които са свързани със закона за неутрализация на аломорфите.

Като стара промяна във формата за 1 л. ед. ч. историците на българския език сочат изгубването на някогашната палаталност на основните съгласни при глаголите от старобългарското IV спрежение, при част от които (с основа на *п*, *б*, *м* и *в*) е изпаднало и епентетичното *л'*: *носити*, *ношж* > [нòс'ъ], *ходити*, *хождж* > [хòд'ъ], *любити*, *лювьж* > [л'юб'ъ] и др. Според Ст. Младенов промяната е извършена по аналогия на формите за останалите лица², така смята и К. Мирчев³. През 1974 г. Вл. Георгиев специално обърна внимание, че в този случай промяната не е фонетична, а морфологична или морфонологична, и уточни, че е свързана със закона за неутрализация на аломорфите⁴. Този закон действа на принципа на фреквентността — отстранява се аломорфата, която се среща по-рядко.

Коментирайки депалатализационните процеси в 1 л. ед. ч. на посочените глаголи, К. Мирчев прави следното допълнение: "Окончание *-ѣж* на много места в среднобългарските паметници се предава с *-л*. В някои паметници, напр. в Троянската повест, на мястото на *-ѣж* редовно се явява *-л*. По тоя начин се е подчертавал палаталният характер на окончанието. Има обаче случаи, когато старото окончание *-ѣж* се явява в затвърдял вид, сравни напр. примерите в Добрейшовото евангелие *поставѣж*, *трѣпѣж*. Тази раздвоеност съществува и до днес в българския език. Старата палаталност на окончанието за 1 л. ед. ч. на глаголите от четвърто спрежение днес се пази по-добре в източните говори, срв. днешен изговор *ход'ъ*, *вид'ъ*, *гърм'ъ*. В западните говори мекостта на окончанието е вече заличена, срв. западнобългарски *хода*, *вида*, *купа* и т. н."⁵

От приведения цитат се вижда, че според К. Мирчев старият депалатализационен процес има продължение само в западните български говори и тази "раздвоеност" на българския език датира още от среднобългарския период. По същия повод Вл. Георгиев предположи, че "в западнобългарските говори при случаи като *одъ* — *одиш*, *носъ* — *носиш* старите аломорфи *хѣжд*, *нош* са били направо заменени с *(х)од*, *нос*, и то по образеца на парадигми като *бѣда* (*вѣдѣж*) — *бѣдеш* (*вѣдѣши*) — *бѣдат* (*вѣдѣтъ*), *(от)неса* (*несѣж*) — *(от)несеш* (*несѣши*) — *(от)несат* (*несѣтъ*), дете има само една форма на основата"⁶. Определено може да се каже, че твърденията на именитите ни езиковеди относно времето, етапите и разпространението на затвърдяването на съгласните преди окончанието в 1 л. ед. ч. на глаголите от IV старобългарско спрежение в сегашно време се нуждаят от сериозно уточняване. Форми с напълно затвърдели съгласни се откриват още в старобългарските писмени паметници и няма никакво значение фактът, че това са само съгласните *р*, *л* и *н*: *сѣтворѣж*, *творѣж* Зографско евангелие, *разорѣж*, *оузѣрѣж* Супрасълски сборник, *молѣ сѣ* Клоцов сборник, *испълнѣж*, *варѣж* Савина книга, *испълнѣж*, *всѣлѣж сѣ* Асеманиево евангелие и др.⁷ Забележително е при това, че примери с твърди съгласни се откриват и в старобългарски паметници с доказан източен произход. Подобно е положението и в писмените паметници от среднобългарския период.

От друга страна, категорично противопоставяне между източните и западните български говори по отношение на разглежданата промяна не съществува и това може да се види дори при един бегъл преглед на съответните карти в Българския диалектен атлас⁸. Истина е, че глаголни форми не само за 1 л. ед. ч., но и за 3 л. мн. ч. от типа *вида*, *видат* са характерни предимно за западните български говори, но наличието и на форми с меки основни съгласни в тези говори, по-добре представени в югозападните, свидетелствува за процес, който се разпространява от запад към изток. Проявите му са видими в източните говори, като по-добре са представени формите с твърди основни съгласни в югоизточните говори.

Казаното се подкрепя и от чисто теоретични съображения. Подчертано беше, че описаната промяна е породена от действието на закон за неутрализация

на аломорфите. Неговата крайна проява е отстраняването на аломорфите с меките съгласни, тъй като съотношението им с аломорфите с твърди съгласни е 2:4. Действието на закона, по-рано в западните и по-късно в източните български говори, се осъществява на два етапа. Първият се характеризира с отстраняването на основните съгласни и съгласкови съчетания, получени в резултат от взаимодействието на различни съгласни с *j* в 1 л. ед. ч.: *вис'кти*, *вишж* — [вис'ѝ], *возити*, *кожж* — [вòз'ѝ], *плодити*, *плòждж* — [плòд'ѝ], *мжтити*, *мжштж* — [мѝт'ѝ], *коүпити*, *коүпишж* — [күп'ѝ] и др. По този начин е било отстранено рязкото противопоставяне на формата за 1 л. ед. ч. на всички останали форми за сегашно време. Този етап е бил характерен по всяка вероятност за всички български говори, както личи от състоянието в днешните западнобългарски говори.

Преди началото на втория етап в голяма част от българските диалекти е настъпила промяна в окончанието *-лт'к* за 3 л. мн. ч. Според К. Мирчев поради сближаването на двете носови гласни старата разлика между окончанията *-жт'к*/*-шт'к* за I, II и III спрежение и *-лт'к* е започнала да се изразява в противопоставянето по мекост: твърдост на съгласните пред тях, напр. *берат* [берѝт], но *говорят* [говòр'ѝт]⁹. По мнението на Вл. Георгиев замяната на окончанието *-лт'к* с *-шт'к* е станала чрез пренасяне по закона за метапластика на изосемантични морфемни от глаголите от останалите спрежения¹⁰. В резултат от тази промяна се е достигнало до парадигма, в която формите за 1 л. ед. и 3 л. мн. ч. са се противопоставяли на всички останали форми по мекостта на съгласните пред окончанието: [вѝрв'ѝ], [вѝрв'ѝш], [вѝрв'ѝ], [вѝрв'ѝм], [вѝрв'ѝте], [вѝрв'ѝт]. Последвал е втори етап от действието на закона за неутрализация на аломорфите — замяна на меките с твърди основни съгласни в 1 л. ед. и 3 л. мн. ч. ([вѝрв'ѝ], [вѝрв'ѝт]). И вторият етап е бил реализиран по-напред в западните български говори, а след това се е пренесъл и в източните. Описаният процес очевидно ще продължи да се развива и постепенно ще обхваща всички източни български говори. Невъзможно е да се прогнозира точни срокове, но това в случая няма особено значение. Вероятно известно ускоряващо влияние ще окаже силното въздействие на радиото и телевизията, с чиято помощ по-активно се налагат западнобългарски речеви форми¹¹. С всичките колебания, неизбежни за всяко футурологично твърдение, социолингвистите сочат голямата вероятност глаголните форми за 1 л. ед. и 3 л. мн. ч. на глаголите от II новобългарско спрежение с твърда предфлексийна съгласна в бъдеще да получат още по-широко разпространение¹². Това е важно, тъй като то подкрепя изводите, направени по-горе след съобразяване със закономерностите на описания исторически развой. И тъй като става дума за неизбежен закономерен процес, очевидна е необходимостта от бъдеща правописна промяна. Ще припомним, че въпросът за писането на мека или твърда съгласна в разглежданите условия е много стар. Твърде пъстра е картината в съчиненията на българските въз-

рожденски писатели, а писането на меки съгласни, последователно застъпвано само у представителите на Търновската школа, се установява в края на XIX в.¹³

Изводите, направени по-горе, се отнасят с пълна сила и за една малка група глаголи от новобългарското I спрежение: *капя — капят, скубя — скубят, стеля — стелят, дремя — дремят, хапя — хапят, сипя — сипят, бъбря — бъбрят*.

Законът за неутрализация на аломорфите оказва влияние и върху облика на формите за I л. ед. и 3 л. мн. ч. сегашно време на глаголи от I новобългарско спрежение с основа на *г* и *к*, които във 2 и 3 л. ед. и в I и 2 л. мн. ч. се променят в *ж* и *ч* пред тематичната гласна *е* (старобългарска I палатализация): *мога, можеш, може...могат, пека, печеш, пече...пекат*. По повод на действието на закона за неутрализация на аломорфите в тези условия Ст. Младенов пише: "Формите на категорията *нос'ъ, ход'ъ* и пр. са общоновобългарски, докато други аналогични форми в I спрежение са твърде разпространени в говорите, без да са били напълно прокарани; основата с палатализирана съгласна на 2 и 3 л. ед. и мн. ч. се явява и в I л. ед. ч., и в 3 л. мн. ч., където не е съществувала причина за палатализиране: така нбълг. *печъ (печа), речъ (реча), можа* и под. (I л. ед. ч.), *печът (печат), речъ(а)т, можат* и пр. (3 л. мн. ч.) според *печеш, пече, печем* и т. н."¹⁴

Не са известни примери от средновековните български писмени паметници, които да илюстрират посочената промяна, но едва ли трябва да се съмняваме, че те са били познати на говоримия български език от среднобългарския период, когато, както беше посочено, съществуват писмено засвидетелствувани прояви на закона за неутрализация на аломорфите в други случаи. От друга страна, през среднобългарския период вече не е действувал законът за сричковия синхармонизъм, който евентуално би могъл да забави за известно време настаняването на съгласните *ж* и *ч* вместо *г* и *к* в I л. ед. и 3 л. мн. ч. на споменатите глаголи от I спрежение.

Както беше посочено, промяната е разпространена много широко в българските диалекти. Тя се среща често в разговорната реч, характерна е и за речта на децата. За разлика от промяната [хòд'ъ], [хòд'ът]>[хòдъ], [хòдът] промяната [рекъ], [рекът]>[речъ], [речът] се среща нерядко и в писмената реч, което е свидетелство за това, че често не се осъзнава като ярко ненормативна и диалектно ограничена. Любопитна е бележката на Ст. Младенов, според когото ненормативните облици се срещат "при лоши и небрежни писачи". Той обаче не пропуска да отбележи, че такива облици могат да се открият дори у езиковеди като Б. Цонев¹⁵. Ето примера, за който пише Ст. Младенов: "Главният характеристичен белег на това ударение, което за краткост ще н а р е ч а (разр. моя — И. Х.) щипско-струмишко"¹⁶.

Като посочва широкото разпространение на форми *печа, печат, можа, можат*, Вл. Георгиев не изключва възможността те да бъдат нормативно узаконени в бъдеще¹⁷. Промяната е известна и на други славянски езици. В

чешкия език например са въведени като дублетни старите и по-новите форми за 1 л. ед. и 3 л. мн. ч.: реку/реџи, реџеџ, реџе, реџете, реџете, реџоу/рекоу¹⁸.

Описаните две прояви на закона за неутрализация на аломорфите във формите за сегашно време засега все още могат да бъдат обсъждани само като факт на езиковото прогнозиране. В зависимост от бързината, с която новите форми ще станат елемент на узуса, ще бъде поставен и въпросът за отношението им към книжовноезиковото планиране.

БЕЛЕЖКИ

¹ Вж. **Ив. Харалампиев**. Днешните задачи на българската езикова история. — В: Съвременни проблеми на българската езикова история. Велико Търново, 1992, с. 20—22.

² Ст. **Младенов**. История на българския език. С., 1979, с. 280.

³ **К. Мирчев**. Историческа граматика на българския език. III издание. С., 1978, с. 209.

⁴ **Вл. Георгиев**. За така нареченото "затвърдяване" на меките съгласни в западнобългарските говори. — Български език, 1974, № 2, с. 170—172. Статията е препечатана в: **Вл. И. Георгиев**. Проблеми на българския език. С., 1985, с. 36—38. Понататък цитирам по това издание.

⁵ **К. Мирчев**. Цит. съч., с. 210.

⁶ **Вл. Георгиев**. Цит. съч., с. 37.

⁷ Вж. **Ив. Харалампиев**. История на българския език. С., 1992, с. 97. Два примера от Супрасълския сборник привежда и **К. Мирчев**. Цит. съч., с. 151. Възможно е при глаголи от IV старобългарско спрежение от типа *молити, моляж, върѣти, върж* и др. действието на закона за неутрализацията на аломорфите да е започнало по-рано.

⁸ Това са следните карти: т. I (Югоизточна България), С., 1964, № 90, 91, 92; т. II (Североизточна България), С., 1966, № 122, 123, 124, 125; т. III (Югозападна България), С., 1975, № 113, 114; т. IV (Северозападна България), С., 1981, № 75.

⁹ **К. Мирчев**. Цит. съч., с. 211.

¹⁰ **Вл. Георгиев**. Происхождение окончателен третия лица множественного числа настоящаго времени в болгарском языке. — В: Исследования по славянскому языкознанию. М., 1971, с. 42—44.

¹¹ **М. Виденов**. Съвременната българска градска езикова ситуация. С., 1990, с. 329—339.

¹² Пак там, с. 450—451.

¹³ Вж. **История** на новобългарския книжовен език. С., 1989, с. 380—381.

¹⁴ Ст. **Младенов**. Цит. съч., с. 280.

¹⁵ Пак там.

¹⁶ **Б. Цонев**. История на българския език, Т. I. С., 1984, с. 369.

¹⁷ **Вл. Георгиев**. Системата на българския език от диахронна гледна точка. — В: **Вл. И. Георгиев**. Проблеми на българския език. С., 1985, с. 95.

¹⁸ Вж. **Славянски езици**. Граматични очерци. С., 1994, с. 273.